

САКРАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Дмитренко В.А.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

У статті розглянуто топографію посвят храмів на території Пирятинської протопопії у другій половині XVIII століття. Простежено теоретико-методологічні підходи до розуміння поняття сакральна топографія. З'ясовані можливості сповідних розписів і відомостей про кількість церков та церковнослужителів як джерела для реконструкції храмових посвят. Проаналізовано кількісні характеристики посвят на території протопопії.

Ключові слова: Пирятинська протопопія, ранньомодерний соціум, сакральна топографія, сповідні розписи.

Дослідження релігійної свідомості ранньомодерного українського соціуму є складною та багатоплановою. За умов незначної кількості еґо-документів, які б давали пряму відповідь на питання сприйняття релігії пересічною особою, дослідник змушений вдаватися до читання джерела «між рядків», застосовуючи міждисциплінарні підходи. Важливою складовою розуміння релігійної свідомості людини є вивчення проблеми поширеності культів святих. Значне місце тут належить сакральній топографії (аналіз посвят храмів на визначеній географічній території).

Зауважимо, що сакральна топографія порівняно недавно стала предметом окремих студій. Її вивчення дозволяє дослідити особливості благочестя вірних, виявити напрями, за якими відбувалася еволюція православного світосприйняття, показати поширення певних ідей християнства та побачити й проаналізувати в яких небесних покровителів, перш за все, вірили на українських землях.

Вибір посвяти, що давала назву храму, відбувався, на нашу думку, осмислено. Віддаючи перевагу в освяченні Ісусу Христу, Святій Трійці, Пресвятій Богородиці, пам'яті святого або святих, віруючі тим самим маркували їхню вагомість для них, проявляли вподобання в сфері шанування. Посвяти храмів демонструють, які християнські ідеї, пов'язані з тим чи іншим образом чи святом, більш за все привертати увагу соціуму. Вони показують особливості релігійних уявлень фундаторів храму – тих, хто його освячував. Усе це дозволяє скласти уявлення про систему сакральних координат, заданих посвятами, а, отже, й наблизитися до розуміння релігійності соціуму.

Піонерськими розробками проблематики сакральної топографії на українських землях є роботи Ігоря Мицька [6], Василя Ульяновського [11] та Ігоря Скочилися [10]. Особливої уваги заслуговує дослідження Оксани Прокоп'юк, яка за відомостями про церковнослужителів здійснила реконструк-

цію посвят храмів Київської митрополії за 1780–1783 рр. [9]. У її монографії містяться відомості й про посвяти храмів Пирятинської протопопії. Проте, справедливим є зауваження авторки, що зібрані нею відомості є лише відправною точкою для масштабніших студій. На нашу думку, вони будуть можливими лише за умови наявності такої інформації по кожній конкретній протопопії за якомога довший хронологічний відрізок.

Метою нашого дослідження є аналіз сакральної топографії православних храмів Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. Відповідно до неї сформульовані наступні завдання:

- проаналізувати теоретико-методологічне розуміння поняття сакральна топографія;
- з'ясувати можливості сповідних розписів і відомостей про кількість церков та церковнослужителів як джерела для реконструкції храмових посвят;
- здійснити реконструкцію посвят храмів на території протопопії та проаналізувати її.

Аналізуючи теоретико-методологічні підходи до розуміння поняття сакральна топографія, ми будемо спираємося, передовсім, на роботи відомого російського мистецтвознавця Олексія Лідова.

Для окреслення сакральних просторів він запропонував концепт ієротопії. На думку дослідника, попередні моделі світу були побудовані на предметоцентричній основі. Він пропонує принципово інший шлях й іншу модель світу, в центрі якої – простір, який людина організовує за допомогою нерухомих і рухомих частин. До перших О. Лідов відносить предмети, архітектурні споруди, зображення, до других – спеціально організоване середовище запахів, світла, звуків. Всі ці компоненти є складовими сакральних просторів, створених конкретними людьми в конкретних обставинах.

Свою концепцію ієротопії науковець ґрунтує на теорії культуролога й антрополога Мірче Еліаде про ієрофанію. Нагадаємо, що під

нею Мірче Еліаде розуміє вторгнення священного в земне, в результаті чого з навколишнього середовища виокремлюється територія, якій надаються якісно відмінні властивості [12]. Втім, на відміну від Мірче Еліаде, Олексій Лідов наголошує, що мова йде саме про простір, створений людиною (її руками й розумом) за абсолютно конкретних історичних обставин, а не виключно про божественно-містичний вимір. Наявність останнього в сакральному просторі дослідник не відкидає, проте, зауважує, що він знаходиться поза науковим вивченням, як і вся сфера божественного. Відповідно до цього робиться висновок, що те, що створено розумом і руками людини може бути пізнаним і описаним, тобто історично реконструйованим і інтерпретованим, а, отже, становить предмет історичного дослідження [5].

Таким чином, під сакральною топографією ми розуміємо конкретні храми, що існували свого часу на певній території. Їх посвяту ми сприймаємо й розглядаємо як матеріальний прояв людських думок, ідей та уявлень про священне і божественне.

Головною джерельною базою дослідження стали сповідні розписи та відомості про кількість церков й церковнослужителів Пирятинської протопопії.

Сповідні розписи – це церковно-облікові документи, у яких фіксували відвідування парафіянами сповіді та причастя. Згідно з указом 1737 року, до них уписували усіх жителів парафії, зазначаючи їхній вік. Записи проводилися постановою, подвірно та посімейно й мали оновлюватися щорічно. Обов'язок вести сповідні розписи покладався на парафіяльних священників. У розписах мали зазначати назви міста, села, слободи та повіту, де він проводився. Обов'язковою складовою запису була назва церкви [7, с. 114-125].

Ці документи церковного обліку населення інтенсивно запроваджувалися в Гетьманщині саме у XVIII столітті. Перегляд сповідних розписів по Пирятинській протопопії засвідчує, що норми закону священниками виконувалися. Окрім того, у більшості розписів вказувалася також назва церковно-адміністративної одиниці (протопопія та епархія), до яких належа-

Таблиця 1

Топографія посвят храмів Пирятинської протопопії

№	Назва населених пунктів
Вознесенська церква	м-ко. Пирятин, с. Олексіївка, с. Пізняки
Преображенська церква	м-ко. Пирятин, м-ко. Городище, підварок Харсіки
Воскресенська церква	м-ко. Чорнухи, с. Курінька
Різдва Христового церква	с. Вороньки, слобідка Семенів
Свято-Троїцька церква	м-ко. Пирятин, с. Березова Рудка, с. Голці, с. Каплинці, с. Нехристівка, с. Овсюки, с. Шкурати
Зішестя Св. Духа церква	с. Богданів, с. Теплиці
Успенська церква	м-ко. Пирятин, с. Вечірки, с. Годуновка, м. Яблуневе, с. Луговики
Покровська церква	м-ко. Чорнухи, с. Антонівка, с. Білоусівка, с. Карпилівка, с. Лемешівка, с. Поставуки, с. Приходьки, хутір Рудка, с. Сасинівка, с. Сергіївка
Введенська церква	с. Білоцерківці, с. Перервинці
Різдва Богородиці церква	с. Бубни, с. Вороньки, с. Козлівка, с. Круподеринці, с. Крутий Берез, с. Погреби
Покладення ризи Пресвятої Богородиці церква	с. Мокіївка Журавська сотня
Благовіщенська церква	с. Усівка
Миколаївська церква	м-ко. Чорнухи, с. Везбохівка, с. Дащенки, с. Дейманівка, с. Дубовий Гай, с. Кохнівка, с. Кулажинці, с. Лазірки, с. Лозовий Гай, с. Мелехи, слобода Миколаївка, с. Митлашівка, с. Мокіївка (Чорнуска сотня), с. Остапівка, с. Піски, с. Повстин
Георгіївська церква	с. Білошапки, с. Бондарі, с. Георгіївка, с. Городвасильків, с. Давидівка
Петропавлівська	м-ко. Великий Хутор, с. Короваї, с. Рудівка
Михайлівська церква	с. Грабарівка, с. Гурбинці, с. Золотухи, с. Ковалі, с. Харківці, с. Яблунівка, с. Яцини
Святого апостола і євангеліста Іоанна церква	с. Денисівка, с. Круча, с. Піддубівка
Святого первомученика і архидиякона Стефана церква	с. Кейбалівка
Варваринська церква	с. Ковтунівка, с. Кроти
Анастасії Римлянки церква	с. Кононівка
Іоанно-Предтеченська церква	с. Малютинці
Іллінська церква	с. Митченки
Димитріївська церква	с. Савинці
Параскевинська церква	с. Сухоносівка
Всіх Святих церква	с. Турівка

ла парафія. Запис із зазначеними вище географічними ознаками розміщувався у вступній частині сповідного розпису [4, с. 36-59]. Наявність такої інформації робить сповідні розписи важливим джерелом для реконструкції топографії посвят.

Важливим є й факт збереженості сповідних розписів. Зокрема, виявлені у 801-му фонді Державного архіву Полтавської області розписи датуються 1758, 1764, 1765, 1768, 1770, 1775, 1779-ми роками. Це дозволяє забезпечити хронологічну тяглість, необхідну для реконструкції назв храмів. Розписи 1758 року містять найменування посвят 22 церков протопопії, розписи 1764 року – 5 церков, розписи 1765 року – 26 церков, розписи 1768 року – 44 церков, розписи 1770 року – 33 церков, розписи 1775 року – 46 церков, розписи 1779 – 33 церков.

Ще одним важливим джерелом нашого дослідження є відомості про кількість церков та церковнослужителів у протопопії. Вони теж зберігаються у 801-му фонді Державного архіву Полтавської області та датуються 1785 [1], 1786 [3] та 1793 [2] роками. Поява відомостей 1785-го та 1786-го пов'язана, по-перше, з адміністративною реформою 1782 р., за якою на території українських земель, підпорядкованих владі Російської імперії, була створена три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. По-друге, – з указом від 27 березня 1785 р., яким приписувалося створити в їхніх межах три окремі єпархії [8, с. 329-330].

У відомостях, серед іншого, зазначено назву населеного пункту, де розташовувалася церква, вказано її посвяту, показано належність до протопопії, єпархії та адміністративної одиниці – намісництва й повіту. Це дало можливість з'ясувати посвяти храмів та визначити населені пункти, в яких вони були. В переважній більшості випадків назви населених пунктів зазначені у відомостях у прикметниковій формі.

Перш ніж розпочати мову про сакральну топографію Пирятинської протопопії, зазначимо, що протопопія – це церковно-адміністративний округ, на які розподілялася митрополія/єпархія у другій половині XVIII століття. Головною задачею функціонування протопопії було покращення управління та впровадження на місцях розпоряджень вищого церковного керівництва. Розміри протопопій, як і їхня кількість, не були сталими. Упродовж XVIII століття вони неодноразово змінювалися. Загалом, станом на 1768 рік Київська митрополія поділялася на 23 протопопії, серед яких була й Пирятинська [9, с. 19]. За підрахунками Оксани Прокоп'юк, у 1770 році, остання включала 65 церков, з яких 2 були соборними і 63 – парафіяльними [9, с. 152]. За даними відомості про кількість церков та церковнослужителів 1785 року протопопія налічувала 66 церков – 1 соборна та 65 парафіяльних [1, арк.17]. Натомість, відо-

мість наступного 1786 року фіксує 51 церкву – 1 соборна, решта – парафіяльні [3, арк. 17-18]. За даними відомості 1793 року у протопопії нараховувалася 61 церква з яких: одна записана соборною, а решта – парафіяльними [2, арк. 21].

Такі коливання чисельності пояснюємо передачею парафій від однієї протопопії до іншої. На жаль, стан джерел не дає змоги прослідкувати усі випадки таких переходів. Особливо, коли парафія змінювала протопопію по декілька разів. Отож, проводячи підрахунок кількості церков у протопопії, ми включили до переліку всі церкви, які бодай декілька років перебували у складі протопопії. За нашими підрахунками їх було 87.

Дані про топографію посвят храмів на території Пирятинської протопопії представлено нами у вигляді узагальнюючої таблиці (таблиця 1).

Таким чином, на території протопопії виявилось 25 церков, присвячених Пресвятій Богородиці. Це становить 28,7% від загальної кількості церков протопопії. Серед Богородичних храмів домінують Покровські – їх 10, другу позицію займають храми, освячені в честь Різдва Богородиці – 6, Успенських – 5, Введенських – 2, Благовіщенських – 1, Покладення ризи Пресвятої Богородиці – 1.

Шанування Ісуса Христа відобразилося в посвятах 10 храмів, що становить 11,5%. З них Вознесінню Христовому та Преображенню Господньому присвячено по 3 храми. Маємо також по 2 Вознесенські та Різдва Христового храми.

Сім храмів освячені в честь Св. Трійці та два посвячені на честь складного за своїм богословським змістом свята Зішестя Святого Духа. Загалом, кількість церков, у посвятах яких відбілося шанування Троїцького культу, становить 10,3%.

Найбільша кількість храмів – 43 (49,5%) освячені в ім'я святих, отців церкви, праведників, рівноапостольних, преподобних та ангелів. Беззаперечне лідерство за популярністю належить тут культу Миколая Мірлікійського. На його честь названо 16 храмів, що становить 18% від загальної кількості церков протопопії. Зауважимо, що це перевищує кількість храмів, присвячених шануванню Ісуса Христа та Троїцькому культу. Шанування архангела або ж архістратига Михаїла відображено у посвятах 7 храмів (8%). П'ять храмів присвячені на честь святого великомученика Георгія. Маємо також по три храми присвячені апостолу і євангелісту Іоанну Богослову та апостолам Петру і Павлу.

Були у протопопії й храмові посвяти на честь великомучениць-жінок. Проте, репертуар імен тут невеликий: великомучениця Варвара, великомучениця Параскева та великомучениця Анастасія. Всього храмів під покровительством святих великомучениць нара-

ховується 4. Це становить 4,6% від загальної кількості храмів.

Підсумовуючи вищевикладене, зробимо наступні висновки:

– по-перше, спираючись на концепт ієротопії, під сакральною топографією розуміємо конкретні храми, що існували свого часу на певній території, вивчення посвят яких дає змогу скласти уявлення про систему сакральних координат соціуму, а, отже, наблизитися до розуміння його релігійних проявів;

– по-друге, сповідні розписи і відомості про кількість церков та церковнослужителів можуть слугувати джерельною базою для дослідження сакральної топографії. Втім, вони лише констатують наявність храмів із відповідною посвятою та не дають відповіді на такі важливі для сакральної топографії питання

як: час освячення головного престолу того чи іншого храму, посвяту бічних престолів, роль фундаторів храмів у виборі посвяти тощо;

– по-третє, аналіз заявлених джерел дозволив отримати відомості про посвяти 87 храмів, які у другій половині XVIII століття входили до складу Пирятинської протопопії. У загальному переліку посвят найбільше храмів присвячено святому Миколаю Мірлікійському, Покрові Пресвятої Богородиці та архістратигу Михаїлу. Це дає підстави говорити про популярність цих культів серед населення протопопії та збігається з даними, наведеними Оксаною Прокоп'юк по Київській митрополії, загалом. У той же час, у посвятах на честь великомучениць-жінок переважає культ великомучениці Варвари на відміну від культу великомучениці Параскеви, який домінує у митрополії.

Список літератури:

1. Державний архів Полтавської області (далі Держархів Полтавської області). Ф. 801. Оп. 1. Спр. 821. 34 арк.
2. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1142. 21 арк.
3. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 860. 34 арк.
4. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016. 198 с.
5. Лидов А.М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества // Полит.ру: офіційна сторінка. URL: <http://polit.ru/article/2007/06/14/ierotop/>.
6. Мицько І. До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. Київ, 1998. Т. 5. С. 26-43.
7. Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 10. 1737-1739. 995 с.
8. Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 22. 1784-1788. 1174 с.
9. Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780-1783 рр.). Науково-довідкове видання. Київ, 2012. 208 с.
10. Скович І. Посвяти церков Таїнству Трійціного Бога (за матеріалами генеральної візитації Львівської епархії (1730-1733 рр.) // Лавра. 1999. № 1(3). С. 35-36.
11. Ульяновський В. Перша посвята Видубицького Георгіївського собору в світлі архівних документів, пам'яток мистецтва та розпису Св. Софії Київської // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (Київ, 25-26 жовтня 2007 р.). Київ, 2009. С. 333-344.
12. Элиаде М. Священное и мирское / Пер. Н.К. Гарбовского. – Москва, 1994. 144 с.

Дмитренко В.А.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

САКРАЛЬНАЯ ТОПОГРАФИЯ ПИРЯТИНСКИЙ ПРОТОПОПИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII ВЕКА

Аннотация

В статье рассмотрена топография посвящений храмов на территории Пирятинский протопопии во второй половине XVIII века. Исследованы теоретико-методологические подходы к пониманию понятия сакральная топография. Выявлены возможности исповедных росписей и сведений о священниках как источника для реконструкции храмовых посвящений. Проанализированы количественные характеристики посвящений на территории протопопии.

Ключевые слова: Пирятинский протопопии, раннемодерный социум, сакральная топография, исповедные росписи.

Dmytrenko V.A.

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

SACRAL TOPOGRAPHY OF THE PYRJATYN DISTRICT IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

Summary

The article deals with the topography of churches on the territory of the Pyrvatyn district in the second half of the XVIII century. The theoretical and methodological approaches to understanding the notion of sacred topography are traced. The possibilities of confessional registers and information about the priests as sources for the reconstruction of temple initiations are determined. The quantitative characteristics of dedication in the territory of the district analyzed.

Keywords: Pyrvatyn district, early modern society, sacred topography, confessional registers.